

stelde belang in 'the substance of sovereignty, in actual power'. Na het verlies van Oranje bereikte hij dat doel tenslotte door koning van Engeland te worden. De binnenlandse politiek van zowel zijn koninkrijk als de Republiek interesseerde hem niet werkelijk, evenmin als de wereldpolitiek buiten Europa. Lossky concludeert dan ook dat Willem III in feite Europeaan was, in de lijn van het oude middeleeuwse ideaal van de *respublica Christiana*. Daarom werd hij in later tijd zo slecht begrepen. Al met al is de intrigerende lezing van Lossky een mooie aanvulling op het meer theoretisch gerichte betoog van Rowen.

Het symposium van de Clark Memorial Library bewijst eens te meer, dat vriend en vijand van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën nog steeds niet zijn uitgekeken op de anomalieën van het stadhouderschap en de persoonlijkheden van de dragers daarvan. Aan de discussie is opnieuw een belangwekkende bijdrage geleverd.

J. Roelevink

J. A. H. Bots, G. H. M. Posthumus Meyjes, ed., *La révocation de l'édit de Nantes et les Provinces-Unies 1685. Colloque International du Tricentenaire. The Revocation of the Edict of Nantes and the Dutch Republic. International Congress of the Tricentennial: Ley de 1 -3 April 1985* (Amsterdam-Maarssen: APA-Holland University Press, 1986, v + 224 biz., f53,-, ISBN 90 302 1294 2).

In 1985 was het drie eeuwen geleden dat het edict van Nantes door Lodewijk XIV werd herroepen, waardoor de definitieve grote uittocht van reeds jaren daarvoor door gewelddadigheden gekweld Franse protestanten uit hun land op gang kwam. Deze tweede 'refuge', zocht haar toevlucht in de Frankrijk omringende landen, waaronder de Republiek der Verenigde Nederlanden. Het congres dat ter herdenking van deze gebeurtenis in Leiden werd gehouden betrof in de eerste plaats de gevolgen, die dit alles voor de Republiek had, maar er kwamen ook aspecten van de situatie elders aan bod. Deze bundel bevat vijftien in het Frans en Engels gestelde papers, waarvan acht door Nederlanders zijn geschreven. Zoals gewoonlijk moet hier nu vastgesteld worden, dat het ondoenlijk is alle hier in een uitgebreide bespreking aan bod te laten komen, reden waarom vooral de bijdragen over Nederland zullen worden bekeken. In het algemeen mag worden opgemerkt, dat de opstellen een breed spectrum beslaan en zowel kerkhistorisch, sociaal-, politiek- en ideeënhistorisch van karakter zijn.

G. H. M. Posthumus Meyjes behandelt de betrekkingen tussen de Nederlandse Waalse kerken en Frankrijk vóór 1685. Hij laat zien hoe de oriëntering op Frankrijk bleef bestaan, ook doordat men in de Republiek een aparte positie innam en dat ondanks de langzaam voortschrijdende assimilatie. Is er dan een typisch 'Waalse' identiteit te onderkennen, zo vraagt de auteur zich af. Naar zijn opvatting is die meer sociologisch dan confessioneel van aard geweest onder andere vanwege het feit dat men strenger in de leer van Dordrecht was dan de Nederlanders zelf en zich bovendien door taal en gering aantal onderscheidde. H. P. H. Nusteling probeert nu juist dat aantal, waarvan de meest fantastische opgaven zijn gedaan in de literatuur, tot reële proporties terug te brengen. Uitgaand van door hem in Amsterdam verricht serieel onderzoek komt hij tot de slotsom, dat het hooguit om 30.000 immigranten naar de Republiek zou zijn gegaan op een totaal van 130.000 tussen 1681 en 1705 uit Frankrijk vertrokken hugenoten. Zijn bijdrage eindigt met enkele cultuurhistorische opmerkingen over de volgens hem na 1660 inzettende toenemende discipline in het alledaagse leven, die de emotionaliteit naar de achtergrond zou

hebben gedrongen. Dat lijkt echter niet typisch voor deze tijd, waarbij bijvoorbeeld gedacht zou kunnen worden aan de een eeuw eerder optredende neostoïsche tendenzen. P. J. A. N. Rietbergen houdt zich bezig met de positie van Willem III, die zo vaak is voorgesteld als de kampioen van het orthodoxe protestantisme, en toont overtuigend aan hoe het de stadhouder-koning door opvoeding en omstandigheden voor alles ging om vrijheid, tolerantie en verzet tegen een dreigende Franse hegemonie.

Een van de interessantste bijdragen aan deze bundel is vervolgens die van W. Th. M. Frijhoff. Hij analyseert de verschillende niveaus waarop de Franse cultuur mettertijd in de republiek doordrong. Men zou het betoog als volgt kunnen samenvatten: van bevoorrechte Franse school tot verzet tegen Franse invloed. Aanvankelijk was Frans de aantrekkelijke 'lingua Franca' voor een 'modern' en commercieel gerichte elitegroep die het ideaal van de 'honnête homme' huldigde. Daarop kwamen de leden van de 'seconde refuge', die moeilijk aan de slag konden en voor spruiten van de élite gingen optreden als gouverneur of hun brood verdienden door pensionnaires bij de Franse school te houden. Maar deze 'refuge' heeft zich om te overleven in dienst gesteld van de zittende oligarchie. Het gevolg was, dat er in de achttiende eeuw steeds meer verzet ontstond tegen de Franse culturele hegemonie als een vreemde en lege code. J. Stouten stelt in een korte bijdrage vast hoe in de Nederlandse literatuur het lot van de hugenoten wel associaties oproep. Omdat de eigen geschiedenis echter al veel voorbeelden van vervolgende werd deze episode slechts een extra illustratie hiervan en meer niet.

Wie de betekenis van 1685 wil aangeven kan niet om de twee grote figuren Bayle en Jurieu heen. J. A. H. Bots maakt duidelijk hoe Bayle ondanks hevige emoties over de voorvallen in Frankrijk toch in zijn tijdschrift *Nouvelles de la république des lettres* gematigd trachtte te oordelen en slechts tot passieve weerstand adviseerde. Ook E. Labrousse de 'grande dame' van de Bayle-studies zet nog eens uiteen hoe Bayle het goddelijk recht van de Franse koning bleef verdedigen en met name als tegenwicht tegen een de vrijheid en tolerantie in gevaar brengende geestelijkheid. F. R. J. Knetsch behandelt de positie van Jurieu voor, gedurende en na de herroeping. Jurieu zette krachtig aan tot verzet en zijn positie week scherp af van die van Bayle. Een onverwikkelijke vijandschap was het gevolg. Knetsch komt tot de voor deze lezer wat verbazende conclusie, dat 'semi-tolerants' als Jurieu, die zich door hun geloof bleven verzetten tegen deze herroeping van het edict, bijgedragen hebben tot het scheppen van een rechtvaardiger maatschappij. Terwijl juist diegenen, die hun hoop hadden gevestigd op een meer verlichte en beter ingelichte koning (en daar zal Bayle mee zijn bedoeld) huns ondanks het gevaar liepen medeplichtig te zijn geworden aan de absolutistische onverdraagzaamheid. Hier speelt het oude dilemma of tolerantie altijd moet worden betracht of soms in extreme omstandigheden moet worden opgeschort. Tenslotte bespreekt J. le Brun de theologische denkbeelden van Jean Claude, H. Hillenaar die van Fénelon en diens reactie op de herroeping van het edict en R. Zuber het geschrift *La France toute catholique*.

De wat grijs en per pagina zeer vol opgemaakte bundel besluit met een aantal artikelen gewijd aan de hugenoten in Duitsland (van de hand van E. François en M. Magdelaine), Zwitserland (van R. Schreurer) en Engeland (G. C. Gibbs over Abel Boyer en een aantal lotgenoten). Aan het einde van deze recensie moet nog een opmerking gemaakt worden. Natuurlijk is het iedereen die een congres organiseert bekend hoe vaak wensen over te behandelen onderwerpen moeizaam te realiseren zijn. Toch is het de vraag of een bundel met een dergelijk moeilijk onderwerp waarover al zeer veel en zeer lang op verschillende wijze is geschreven niet een zinnvoller uitwerking zal hebben als hij voorafgegaan wordt door een overzicht van de interpretaties, die tot dusverre werden gehuldigd. Vooral in een land als Nederland dat hoogtepunten uit eigen

geschiedenis maar stiefmoederlijk herdenkt, maar ook in Frankrijk, waar de protestantse traditie zeer in zichzelf besloten is en weinig bekendheid geniet, zou dat geen overdaad zijn geweest.

E. O. G. Haitsma Mulier

R. Mortier, H. Hasquin, ed., *Etudes sur le XVIIIe siècle, XIV, Le livre à Liège et à Bruxelles au XVIIIesiècle* (Groupe d'étude du XVIIIe siècle; Brussel: Editions del' université, 1987, 167 blz., ISBN 2 8004 0930 4).

Het thema van dit boek van de 'Groupe d'étude du XVIIIe siècle' is het boek te Luik en te Brussel. Het bevat zes artikelen over erg verschillende aspecten van het gedrukte woord, die dus elk een afzonderlijke bespreking vragen. Naast het thema is er een rubriek varia met een verslag over een Belgisch-Franse dag over het leger en de militairen in de achttiende eeuw.

Raymond Birn van de University of Oregon illustreert op basis van een micro-studie hoe er in het begin van die eeuw in Frankrijk een nieuwe markt ontstond met clandestien uitgegeven boeken. Deze werden gedrukt en verspreid vanuit centra, die buiten de grenzen van dit koninkrijk lagen. Op basis van het gerechtelijk dossier tegen de Parijzenaar Joseph Huchet onderzoekt Birn de handel in boeken tussen Huchet en de Luikse uitgever Broncart van 1702 tot 1705. Daarbij schenkt hij aandacht aan het smokkelen, extra bemoeit ikt door het handelsembargo, de relatie tussen beide partijen en uiteraard aan de boeken zelf. Omwille van de gewijzigde smaak van het publiek ontstonden er problemen om een 'piraat editie' van een becommentarieerde vertaling van de bijbel te plaatsen. De gevraagde boeken behoorden duidelijk tot een ander genre — zoals religieuze disputen en satires op de gevestigde machten — dan wat 'men gewoonlijk ook te Parijs las'. Het verhaal van Huchet is echter vooral relevant als illustratie hoe belangrijke boekhandels de monopolies van sommige uitgevers en de controle van de staat omzeilden.

Daniel Droixhe breekt in zijn degelijke bijdrage een lans voor de juiste identificatie van valse en andere drukken van Luikse uitgevers. Omdat deze meestal geen bruikbare archieven nalieten, is men vaak aangewezen op de studie van de typografie en de ornamenten om clandestiene uitgaven correct toe te wijzen of in geval van vergissingen naar Luik te 'repatriëren'. Droixhe heeft hier vooral belangstelling voor het huis Bassompierre. Hij staft zijn tekst onder andere met voorbeelden van gravures, die in een appendix nauwkeurig afgedrukt zijn zodat de lezer weet om welke problemen het gaat. In zijn besluit relateert de auteur deze methode, terwijl hij gelijktijdig op de onderschatting ervan wijst. Het gaat inderdaad om een klein, maar toch merkwaardig element van de literatuurgeschiedenis.

Daniel Jozic bestudeert de bibliotheek van de prins-bisschop van Luik, Charles-Nicolas d'Oultremont. Na een korte biografie volgt een analyse van de inhoud volgens het schema van Hélin. Jozic constateert een gebrek aan originaliteit in de samenstelling ervan en wijst op de eventuele imitatie van anderen. Verder onderstreept hij dat bijna de helft van de collectie te Luik uitgegeven was en vergelijkt hij de financiële waarde van de verschillende categorieën boeken. Tot hier werkt hij nauwkeurig volgens het boekje, maar dan extrapoleert hij zijn besluiten over deze bibliotheek tot enkele uitspraken over de meerderheid van de geletterde Luikenaars zonder ze te bewijzen. De bruikbaarheid van zijn bijdrage wordt echter verhoogd door de in bijlage opgenomen catalogus, die als voornaamste bron diende.

Naar het voorbeeld van de studie over de Parijse situatie door Michel Marion maakte Bernard